

UVODNI OSVRT

Dva osnovna problema koja muče savremenu civilizaciju su pitanje energije i dramatičan trend rasta stanovništva, kaže prof. dr Božidar M. Bojović. Uzročno-posljedična povezanost ova dva problema može neočekivano da izmijeni sudbinu čovječanstva sa apokaliptičnim krajem koji se može nazreti u razumljivim vremenskim distancama.

Projekcije stanovništva, ranije zasnivane na kraćem ljskom vijeku, značajnim produženjem prosječnog ljudskog života, poprimaju zabrinjavajuće razmjere. Prema prognozama Ujedinjenih nacija, očekuje se da će 2015. godine na Zemlji živjeti 7 milijardi i 200 miliona stanovnika. Planeta Zemlja nije projektovana za populaciju do koje može doći ukoliko se sadašnji trend nastavi. I mada trend rasta stanovništva pokazuje izvjesne znake smirivanja, dva paradoksa nose niz rizika koji se mogu umnožavati aritmetičkom progresijom u skoroj budućnosti. Prvi je taj što je dramatični trend rasta stanovništva dijametralno suprotan između industrijski razvijenih i nerazvijenih zemalja, u kojem se industrijski razvijene zemlje suočavaju sa problemom pada, a zemlje nerazvijenog svijeta sa procesom neprirodnog umnožavanja stanovništva. Drugi paradoks je taj što mjere na zaustavljanju procesa depopulacije, koje decenijama preduzimaju zemlje razvijenog svijeta, ne daju rezultate ni približno onima koji bi se mogli nazvati optimističkim, dok zemlje nerazvijenog svijeta, osim rijetkih izuzetaka, ne preduzimaju mjere protiv nekontrolisanog umnožavanja, bez obzira na to što to teško pogađa njihov ekonomski, socijalni i civilizacijski napredak. S jedne strane, depresija do defetizma, a s druge, optimizam do moguće opsesije, rizici su koji se ne smiju zanemariti u vremenu koje je pred nama.

Crna Gora je mala da bi mogla imati iole značajnijeg uticaja na globalne probleme na relaciji energetskih i demografskih kretanja u svijetu. Ali to ne umanjuje obavezu njenih intelektualnih potencijala da realno sagledaju demografske probleme i procese u svojoj državi i da daju preporuke u njihovim rješavanjima.

Tokom druge polovine XX vijeka Crna Gora je bila izložena snažnom procesu demografske tranzicije. Od zemlje sa visokom stopom nataliteta, mortaliteta i prirodnog priraštaja, sa visokim rastom ukupnog stanovništva, sa mladom starosnom strukturom, sa obimnim spoljnim i unutrašnjim migracijama i sa ravnomjerno raspoređenim stanovništvom, transformisala se u zemlju sa niskim ukupnim rastom

stanovništva, niskim stopama nataliteta i prirodnog priraštaja, sa porastom stope mortaliteta, poljuljanim starosnim stablom, niskim stopama spoljnih migracija, sve konfliktnijim razmještajem stanovništva i ubrzanom urbanizacijom, čije su tendencije dugoročne.

Sve se ovo dešava u kratkom vremenu, na jednom malom, geomorfološkim kontrastima izuzetno bogatom prostoru. Uz to, u zemlji koja ne pripada ni svijetu industrijski razvijenih, ni industrijski nerazvijenih. Ali kontrasti i paradoksi prisutni na globalnom planu umnogome se oslikavaju na njenom malom prostoru. U centru problema je čovjek i njegovo okruženje. To su izazovi za intelektualno sučeljavanje novih znanja i vizija. Ali i velike profesionalne i ljudske odgovornosti. Kao grupa odgovornih naučnih radnika, kroz realno sagledavanje i evaluaciju populacionih aspekata, preporuke za rješavanje problema zasnivamo na naučnim postavkama. Očekujemo i punu spremnost i odgovornost onih kojima su preporuke upućene na razmatranje i realizaciju, podsjeća prof. dr Božidar M. Bojović.

II

Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, u dogovoru sa Vladom Crne Gore, pristupila je obradi projekta *Crna Gora u XXI stoljeću – u eri kompetitivnosti*, kojim rukovodi akademik Momir Đurović, predsjednik CANU. Cilj ovog poduhvata je da se, okupljanjem intelektualnog potencijala Crne Gore, ukaže na izazove u savremenom životu i njihovim proučavanjem olakša uključivanje Crne Gore u evropske i druge međunarodne strukture. U tom procesu populaciona problematika zauzima jednu od strateških pozicija u razvoju Crne Gore.

Autorski tim koji je programirao projekat *Crna Gora u XXI stoljeću – u eri kompetitivnosti* predvidio je da se u okviru potprojekta *Populacioni aspekti* obuhvati sljedeća problematika:

- demografska kretanja;
- starosna struktura: mortalitet i natalitet;
- urbanizacija;
- ruralizacija;
- etika multinacionalne i multikonfesionalne države;
- zdravlje i življenje;
- obezbjeđenje hrane, vode;
- odnos polova i zapošljavanje;
- položaj žena.

Međutim, istraživački tim kome je povjerena obrada ove materije (pod rukovodstvom akademika Petra Vlahovića), problematiku je svrstao u četiri veće tematske cjeline:

I Demografska kretanja (nosilac tematske cjeline je prof. dr Radovan Bakić sa saradnicima: docent dr D. Mijanović i docent dr Miroslav Doderović);

II Prirodne promjene, zdravlje i življenje stanovništva Crne Gore (nosilac tematske cjeline je prof. dr Božidar Bojović sa saradnicima: prof. dr Novo Vujošević, prof. dr Miloš Banićević, prim. dr sc. Saša Raičević i prof. dr Novica Vujošević);

III Populacija i pojedinac u društvenom sistemu tehnologije vlasti (nosilac tematske cjeline je prof. dr Slobodan Vukićević sa saradnicima: mr Goran Čeranić, mr Slobodan Zečević, mr Ljiljana Vujadinović i mr Tanja Vujović);

IV Urbanizacija, ruralizacija; obezbjeđenje hrane, vode; multinacionalna i multikonfesionalna država; odnos polova i položaj žene u Crnoj Gori; identifikacija stanovništva i kulturni identitet; migracije selo – grad; tradicionalna arhitektura i uloga u savremenom dobu (nosilac tematske cjeline je akademik Petar Vlahović sa saradnicima: docent dr Lidija Vujačić, mr Simeun Raonić i muzejski savjetnik Vladislav Ivanović, čije se istraživanja i analize nalaze u sadržaju ovog zbornika).

Na ovaj način obrađeno je 18 cjelina sa populacionog, biološko-medicinskog, sociološkog i etnološkog stanovišta. Svaki nosilac tematske cjeline je imao slobodu da iznese svoje mišljenje i da angažuje saradnike koji se bave odgovarajućom problematikom.

U realizaciji proučavanja ove problematike primjenjuju se kombinovane metode. Polazi se od strateških razvojnih dokumenata Vlade Crne Gore, kojih je, nažalost, za ovu problematiku, veoma malo. Utvrđuje se stanje problema na osnovu statističkih podataka (Monstat) i pisane domaće i strane literature i dugogodišnjeg ličnog naučnoistraživačkog rada na terenu. Radni tim je veoma dobar oslonac imao i u dva zbornika sa naučnih skupova koji su održani i objavljeni u CANU „Selo u Crnoj Gori” (2004) i „Demografska kretanja i populacioni problemi u Crnoj Gori” (2006). Na osnovu naprijed pomenutog i neposrednih terenskih proučavanja utvrđuju se problemi i usmjeravaju pravci daljeg rada i vrše uporedne analize.

Nosioci tematskih cjelina i njihovi saradnici su nastojali da u skladu sa koncepcijom makroprojekta „Crna Gora u XXI stoljeću – u eri kompetitivnosti”, koliko god se to moglo, materiju obrađuju sa prikazom stanja, uočavanjem problema i ukazivanjem na njihovo rješavanje.

U okviru prve tematske cjeline *Demografska kretanja* (rukovodilac prof. dr Radovan Bakić) proučena su najvažnija pitanja koja ukazuju na dinamiku prirodnog, mehaničkog, apsolutnog i relativnog kretanja i obrazovnu strukturu i dinamiku demografsko-populacionih aspekata urbanizacije. Ovi procesi sagledani su kao aktuelni problemi savremenog društva Crne Gore. Utvrđuju se uzroci i posljedice promjene u prostornom razmještaju stanovništva Crne Gore Analitičkim metodom razmatrane su brojne komponente kao što su: fertilitet, natalitet, mortalitet, prirodni priraštaj, emigracija, imigracija, ali i kretanje obrazovanja žena, planiranje porodice, etnički i konfesionalni sastav, kao i problem migracija. Analizirani su problemi razvoja urbanizacije i njeni ekonomski i kulturni aspekti i u skladu sa tim predložena odgovarajuća rješenja po regijama i opštinama. Posebna pažnja posvećena je migracijama na koje utiču društveni i ekonomski činioci. Iz tih razloga dolazi do spoljnog useljavanja zbog realizacije velikih projekata, zatim privremenog i stalnog naseljavanja. Svi procesi iskazani su shodno usvojenoj metodologiji rada.

U okviru druge tematske cjeline *Prirodne promjene, zdravlje i življenje stanovništva Crne Gore* (rukovodilac prof. dr Božidar M. Bojović) izdvojena su dva velika kompleksa. U prvom kompleksu stavljen je naglasak na sadašnje stanje, zatim na negativne tendencije prirodnih promjena, pozitivne tendencije u prirodnim kreta-

njima, na identifikaciju faktora koji su uticali na prirodne promjene i dat je predlog mjera za demografski oporavak stanovništva Crne Gore. U drugom kompleksu obuhvaćeno je zdravlje i življenje stanovništva u Crnoj Gori.

U okviru prvog kompleksa akcenat je u proučavanjima stavljen na uočavanje prirodnih promjena i program mjera za demografski oporavak stanovništva Crne Gore. Prirodno kretanje stanovništva ima veliki uticaj na zdravstvena, ekonomska, privredna i druga zbivanja. Zbog toga se ovaj problem obrađuje sa tri bitna stanovišta: dosadašnjeg kretanja i sadašnjeg stanja, u komparaciji sa svijetom i okruženjem i projekcijom u vremenu koje dolazi. Osnovni cilj istraživanja je pronalaženje i predlog mjera zasnovanih na naučnoistraživačkom pristupu, koji će zaustaviti negativni trend ove veoma dinamične pojave. U ocjeni intenziteta i strukture prirodnih promjena stanovništva, odnosno vitalne statistike i prirodnog kretanja stanovništva, proučene su sve relevantne komponente ovog veoma značajnog procesa. Te komponente su: natalitet, fertilitet i mortalitet stanovništva, sklapanje i razvod braka, prirodni priraštaj i porast stanovništva. Među mjerama oporavka izdvojene su mjere ekonomske (razvojne) politike, mjere socijalne politike i mjere pronatalne politike.

U okviru drugog kompleksa „Zdravlje i življenje” posvećena je pažnja savremenom konceptu zdravlja i zdravstvene zaštite, zdravlju naroda, faktorima koji utiču na zdravlje, faktorima spoljne sredine i zdravlja, značaju pojedinih povreda i oboljenja, stilovima života, navikama, zdravstvenim faktorima rizika, kvalitetu života, nasljeđu i zdravlju, organizaciji, razvoju i radu zdravstvenih ustanova sa pregledom stanja i promjenama u budućnosti, ulozi države u zdravstvenoj zaštiti (Skupština, Vlada, Ministarstvo zdravlja, Fond osiguranja), ulozi ljekarske komore i stručnih udruženja, međunarodnim obavezama i međunarodnoj saradnji Crne Gore u oblasti zdravstva, zdravstvenom informacionom sistemu, tehnologiji, menadžmentu, programiranju i zdravstvenoj ekonomici, finansiranju zdravstvene zaštite, mogućim pravcima razvoja i preporukama za promjenu u sistemu zdravstvene zaštite.

Brojna svjetska temeljna dokumenta o ljudskim pravima, ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, pravima djeteta, eliminisanja svih oblika diskriminacije žena, deklaracije o primarnoj zdravstvenoj zaštiti, o promociji prava pacijenata, o životnoj sredini, o zdravlju i odgovornosti članica SZO za zdravlje svoga naroda, zdravlje za sve u XXI vijeku, o zaštiti ljudskih prava i dignitetu ljudskih bića po pitanjima biologije i medicine, o zaštiti pojedinaca po pitanjima automatske obrade podataka, kao i u brojnim dokumentima SZO, Unicefa, FAO, direktivama EU o zdravlju i životu, prihvatila je i država Crna Gora. U Ustavu Crne Gore i zakonskoj zdravstvenoj regulativi propisani su na obuhvatan i socijalno-ekonomski mogući način da građani Crne Gore zaštite svoje zdravlje i ostvare zdravstvenu zaštitu.

Natalitet predstavlja okosnicu populacionih kretanja, a njegov dramatičan pad u savremenim uslovima u Crnoj Gori veoma vidno ugrožava biološku supstancu naroda. Ovdje obrađena proučavanja ukazuju na put kojim treba ići i način koji treba primijeniti da se stanovništvo Crne Gore oporavi i da se poboljša njegovo zdravlje i življenje u kratkoročnom, srednjoročnom i dugoročnom periodu.

Obaveza Ministarstva zdravlja i Fonda zdravstva je da svake godine donesu program zdravstvene zaštite i evaluaciju izvršenja programa za prethodnu godinu.

U okviru treće cjeline *Populacija i pojedinac u društvenom sistemu tehnologije vlasti u Crnoj Gori* (rukovodilac prof. dr Slobodan Vukićević) obrađeno je pet tematskih celina. Obuhvaćeno je uključivanje pojedinca u sistem društvenih procesa i sistem produkovanja kolektivnih društvenih fenomena. Posebna pažnja posvećena je djelovanju tehnologije vlasti na: populaciju, urbane probleme, radnička naselja, sistem zdravstvenog i socijalnog osiguranja, zdravlje populacije, djelovanje na rađanje, higijenu porodice, brigu posvećenu djeci, školovanju. Pristupljeno je kvantitativnoj i kvalitativnoj analizi odabrane dokumentacije sa stanovišta mjesta i uloge pojedinca, društva i populacije, korelacije društvenog razvoja, makroekonomske politike, investicione politike, prostorne politike, koncentracije i centralizacije institucija i dokumenata socijalnog razvoja crnogorskog društva, čemu do sada nije posvećivana veća pažnja. Obraćena je posebna pažnja na probleme iz društvenog života crnogorskog društva sa kojima u XXI vijek ulazi pojedinac, porodica, zatim posebne društvene grupe, institucije, organizacije i drugi subjekti crnogorskog društva. Pristup inače obuhvata analizu dokumentacije na lokalnom, regionalnom i globalnom nivou.

Saradnici na ovoj problematici, u okviru treće problemske cjeline, ukazali su takođe na nekoliko posebnih problema. Među njima su: fenomen socijalne isključivosti, konfesionalna struktura crnogorskog društva, prava i slobode vjernika u sklopu ljudskih prava i uključivanje vjere u pojedine oblasti društvenog života (na primjer, prosvjeta, zdravstvo, turizam), odnos crkve i države, kao i konfesija međusobno. Određena pažnja posvećena je politici stanovanja i uvođenju regulacione stambene politike. Ukazano je takođe na neke probleme socijalne patologije, među kojima su nasilje u porodici, nasilje u školama, maloljetnički kriminal, suicid, uživanje alkohola i droge, na primjer.

U okviru četvrte cjeline *Urbanizacija, ruralizacija, multinacionalna i multikonfesionalna država; obezbjeđenje hrane, vode; odnos polova i položaj žene u Crnoj Gori; identifikacija stanovništva i kulturni identitet; migracije selo – grad; tradicionalna arhitektura i uloga u savremenim dobu* (koordinador akademik Petar Vlahović) obrađeno je više tematskih celina. Predmet proučavanja su različiti društveni, socijalni i kulturno-istorijski fenomeni koji su proistekli kako iz tradicionalne tako i iz savremene kulture, kao i njihov odraz u savremenom crnogorskom društvu, odnosno njegovoj nauci, umjetnosti, ekonomiji, politici i u drugim vidovima svakodnevnog života. Ovim proučavanjima se Crna Gora kulturno identifikuje na unutrašnjem planu i utvrđuje njen put za uključivanje u šire društvene, kulturne i određene turističke tokove.

Urbanizacija se promatra kao proces koji u narednom periodu treba da podnese glavnu težinu budućeg razvoja. Prema popisu iz 2003. godine stopa urbanizacije u Crnoj Gori iznosi 58,6%. U gradu je sada koncentrisan ljudski i privredni potencijal, koji, kao i u svijetu uopšte, predstavlja glavnu pokretačku snagu (škole, naučna, kulturna i zdravstvena djelatnost, preduzeća, servisi i druge djelatnosti). Ali neophodno je definisati grad kao pojam, njegov odnos sa zaleđem, etničke procese, ruralizaciju grada u novije vrijeme, obratiti pažnju na savremeni život (duhovna i materijalna kultura, otuđenost, pijančenje, prostitucija, kriminal).

Budući razvoj gradova i naselja gradskog karaktera u Crnoj Gori treba da bude sadržajni od postojećeg i da, uz moguće očuvanje autentičnosti, prihvata bolje standarde, kako bi se na višem nivou ostvarila perspektiva grada kao mjestu života, rada i kretanja njegovih stanovnika. To zahtijeva definisanje ciljeva i strategije dugoročne demografsko-populacione politike i donošenje strategije dugoročnog urbanog i regionalnog razvoja, što je predviđeno i u sklopu Nacionalne strategije održivog razvoja Crne Gore i Prostornog plana Crne Gore, pa se očekuje da uskoro u urbanim naseljima živi preko 70% cjelokupnog stanovništva.

Urbano planiranje u Crnoj Gori se nalazi u velikoj krizi pa su u ovoj oblasti neophodna suštinski nova rješenja. Među njima su: očuvanje i prilagođavanje vizura gradskih jezgara savremenom načinu života, zatim pitanje divlje gradnje, izdavanje građevinskih dozvola novim investitorima, rekonstrukcija i revitalizacija zaštićenih gradskih sadržaja, razvijanje savremenih sanitarnih i infrastrukturnih standarda, identifikacija domicilnog stanovništva sa gradom, odlazak mladog stanovništva radi školovanja i zapošljavanja, samo su neki od problema koji prate proces urbanizacije u savremenim uslovima.

Ruralizacija kao proces krajem drugog i početkom trećeg milenijuma dobila je u Crnoj Gori neka specifična obilježja. Uostalom, mnoga od tih pitanja našla su svoje mjesto u Zborniku radova *Selo u Crnoj Gori* (Crnogorska akademija nauka i umjetnosti i Univerzitet Crne Gore, knj. 66, Podgorica 2004). Pored toga, i ovom potprojektu (Populacioni aspekti) posvećena je posebna pažnja ruralizaciji i deruralizaciji (S. Raonić, prilog u ovoj knjizi: „Migracije selo – grad i mogući pravci razvoja brdsko-planinskih naselja”).

Dva su bitna činioca koja su uticala na probleme ruralizacije. Jedan je razvoj zemlje u drugoj polovini XX vijeka koji je uslovio iseljavanje stanovništva na relaciji selo – grad a drugi povratak lica trećeg životnog doba u ruralne sredine. Razlozi za iseljavanja na relaciji selo – grad javili su se kao posljedica industrijalizacije i dinamičnog razvoja gradova, s jedne, i neadekvatna pažnja za razvoj ruralnih oblasti i seljačkog društva, na drugoj strani. Napuštanje ruralnih krajeva opravdavallo se, pored ekonomskih razloga, željom za duhovnom nadgradnjom (školovanje), kao i razlozima što je život u selu onemogućavao mlade ljude da u njemu nađu svoje mjesto i funkciju. Posljedice iseljavanja iz ruralnih oblasti odrazile su se na njihovu depopulaciju i ubrzano „starenje” seoskih naselja. Masovni odlazak mladih iz ruralnih sredina uslovio je manjak u dobnim grupama od 19 godina i povećanje u grupama iznad 60 godina starosti. U seoskim naseljima uglavnom više nema ni ko da rađa niti da radi. Zato bi bez odlaganja trebalo preduzeti mjere koje bi pomogle u otklanjanju demografske nestabilnosti i zaustavljanju daljih depopulacionih crnogorskih ruralnih prostora. Zbog toga je obnova i revitalizacija ruralnih sredina jedan od bitnih činilaca u aktiviranju crnogorske prirodne sredine i njenih resursa. Ruralnu sredinu sada po važnosti treba izjednačiti sa urbanom sredinom. Na ovaj način ruralne sredine će se organizaciono povezivati u šire tržišne i odgovarajuće ruralne cjeline.

Drugi značajan momenat koji skreće pažnju na probleme ruralizacije ogleda se u tome što, u novije vrijeme, izvjestan broj ljudi trećeg životnog doba odlazi u pojedina prigradska naselja. Razlog za to je pad životnog standarda, posjedovanje ne-

kog stalnog prihoda (penzije, na primjer), posjedovanje kuće, a često i imanja u naselju, ali i mogućnost da se privređuje i bez osećaja egzistencionalne zavisnosti od toga. Uočavaju se primjeri gajenja vinove loze, držanja pčela, gajenja povrća za sopstvene pa i tržišne potrebe. Na ovo utiče pad standarda članova porodice, porast nezaposlenosti kao i neizvjesnije okolnosti u bliskoj budućnosti podstiču da se i savremeno urbano stanovništvo okrene nekim oblicima dopunskih privređivanja povezanih sa ruralnim prostorima.

Crna Gora je poznata kao *multinacionalna i multikonfesionalna država*. Sve nacije koje žive na prostorima Crne Gore smatraju je svojom domovinom. Neki manjinski narodi Crnu Goru smatraju svojom matičnom državom, a svoju nacionalnu zajednicu jednom od konstitutivnih zajednica u Crnoj Gori. To se vidi i iz popisa koji je obavljen 3. oktobra 2003. godine. Tom prilikom je utvrđeno da u Crnoj Gori živi ukupno 620.145 stanovnika. U tom okviru najbrojniji su Crnogorci (267.669 ili 43,16%), zatim slijede Srbi (98.414 ili 31,99%), Albanci (31.163 ili 5,03%), Bošnjaci, kako sebe u novije vrijeme nazivaju (48.184 ili 7,77%), potom Muslimani (26.625 ili 3,97%), Hrvati (6.811 ili 1,10%) i Romi (2.601 ili 0,42%). Registrovano je još osam drugih etničkih zajednica (Jugosloveni, Italijani, Makedonci, Mađari, Njemci, Rusi, Slovaci i Egipćani), čiji je udio statistički zanemarljiv jer u ukupnom stanovništvu Crne Gore obuhvata od 0,02 do 0,07%, (sem za Makedonce 0,13%). U kategoriju manjinskih naroda spadaju: Srbi, Hrvati, Muslimani, Bošnjaci i Albanci. Romi se ubrajaju u etničku grupu.

Prava nacionalnih i etničkih zajednica izvode se iz Opšte deklaracije o ljudskim pravima (1948) i drugim dokumentima Ujedinjenih nacija o pravima čovjeka, dokumentima Savjeta Evrope i Ureda visokog komesara OEBS-a. Ali uprkos tome što su i u istorijskoj prošlosti međuetnički odnosi u Crnoj Gori u osnovi uvijek bili dobri („Crna Gora je domovina za sve nacije!”), savremeni sistem zaštite prava nacionalnih i etničkih zajednica u Crnoj Gori je još uvijek u inoviranju i izgradnji. Osnove toga sistema su postavljene u Ustavu Crne Gore, zatim Povelji o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama, Zakonu o zaštiti prava i građanskih sloboda, kao i nekim drugim pratećim zakonima i propisima. Ministarstvo kulture znatno doprinosi afirmaciji kulture nacionalnih manjina. Podržava sve projekte koji imaju za cilj afirmaciju multietničkog i multikulturnog društva. U tim okvirima sazrijeva svijest o vlastitoj kulturi kao integraciji sa drugim kulturama u Crnoj Gori, kao i multietničkom društvu koje se razvija u njoj.

Crna Gora shvata da je multikulturalnost njena prednost jer obogaćuje njenu kulturnu baštinu. U tome i kultura manjina dobija više prostora. Usljed toga u Crnoj Gori nema govora mržnje, ksenofobije, predrasuda, isključivosti i vjerske i etničke netolerancije.

Položaj žene u Crnoj Gori prikazan je kroz njen društveni status, politički položaj (zastupljenost u ustanovama i partijama), ekonomski položaj, kulturno-obrazovnu djelatnost, porodičnu i bračnu zajednicu. Ženska populacija inače čini većinu u savremenom crnogorskom društvu, koje je inače još uvijek dosta muškocentrično i održava se još uvijek po principu prvenstva muškosti. U savremenom društvu se

mora posvetiti više pažnje zaposlenju žena koje predstavljaju više od polovine savremene crnogorske populacije (50,8%).

Politička sfera neposredno je vezana sa društvenom ulogom žene i u toj je funkciji i u Crnoj Gori. Žene su u Crnoj Gori manje plaćene od muškaraca. Sa istom diplomom dobijaju manje značajna i manje plaćena mjesta. Više nego muškarci su pogođene nezaposlenošću, privremenim poslom ili poslom na određeno vrijeme.

Među razlozima koji djeluju na nezaposlenost žene su: trudnoća, porođajna i druga odsustva, kao i učešće u feminiziranim, nekvalifikovanim i polukvalifikovanim zanimanjima. Treba prestati sa finansijskim kažnjavanjem žena zbog toga što rađaju i gaje djecu.

Porodična i bračna zajednica susreće se sa veoma važnim životnim problemima. Moć muškarca u porodici pripada vremenu dugog trajanja koje se institucionalizovalo u jeziku („muški” i „ženski” posao) i našoj svakodnevnoj praksi. Nevjenčani brakovi u novije vrijeme su česta pojava u savremenom društvu. Bračne i vanbračne zajednice imaju isti tretman. Ali ima i nekih pojedinosti koje zakonski nije su usklađene (nasljeđivanje imovine bračnog partnera, na primjer). Zbog toga bi Zakon o braku trebalo da otkloni ovu nelogičnost. Samohrana porodica je u tradicionalnom društvu predstavljala zajednicu u kojoj je starješina umro i ostavio suprugu sa maloljetnom djecom. Ali u novije vrijeme to su uglavnom porodice razvedenih supružnika u kojima se jedan od supružnika, sa relativno skromnim sredstvima, stara o potomstvu.

U novije vrijeme pristupa se predbračnom ugovoru o sklapanju braka kojim se regulišu mnoga pitanja u vezi sa eventualnim sporazumnim razvodom i obavezama koje tim činom nastaju.

Dvije tematske cjeline koje je proučavala docent dr Lidija Vujačić odnose se na: a) *Identifikaciju i projekciju stanovništva na kulturološkom i antropološkom planu (odnos lokalnog, regionalnog i globalnog i b) Kulturni (nacionalni) identitet u funkciji turističkog imidža Crne Gore*. Oba ova kompleksa ukazuju na identifikaciju Crne Gore i njenog stanovništva na lokalnom, regionalnom i globalnom planu.

Iz istraživanja se vidi da se Crna Gora, uostalom kao i mnoge druge države, suočava sa pitanjima vlastitih populacionih trendova i kulturnog (nacionalnog) pozicioniranja u okviru regionalnog, evropskog i globalnog okruženja. Ovaj interaktivni odnos nacionalnog i nadnacionalnog će se u narednim decenijama odvijati i pod snažnim dejstvom migratornih kretanja, povezanih sa naglo rastućom pokretljivošću stanovništva preko državnih granica, što će, takođe, imati za posljedicu dinamične akulturacijske procese u zemlji.

Kulturni (nacionalni) identitet je konstruktivna kategorija pa su mogući i određeni problemi. U skladu sa zahtjevima modernog doba podrazumijeva se proces konstantnih promjena i brzog prilagođavanja novim (pa i supranacionalnim) integrativnim formama, kakav je evropski kulturni identitet ili, čak, kultura svijeta. Zbog toga Crna Gora mora definisati, i sačuvati, prepoznatljivost na kulturološkom i potencijal na antropološkom i demografskom planu.

Za kulturni identitet Crne Gore je, naime, specifično da se razvija, sa jedne strane, u uslovima divergentnih ideoloških i vrijednosnih orijentacija unutar države,

dok ga, sa druge strane, usložnjava pozitivni proces pristupanja evropskim integracijama, ali i nezaustavljive globalne kulturne promjene. Progresivni razvoj kulturnog nacionalnog identiteta može biti uzdrman zbog nedovoljnog nastojanja da se višekulturni ambijent Crne Gore realizuje i valorizuje kroz bogatstvo različitosti (s obzirom na to da je Crna Gora multikulturna, multinacionalna i multikonfesionalna zajednica) i interkulturnu saradnju na svim nivoima i kontekstima. Moguća pojava regresivne enkulturacije zbog pluraliteta kulturnih ambijenata i životnih stilova.

Druga tematska cjelina koju je obradila docent dr Lidija Vijačić obuhvata „*Kulturni (nacionalni) identitet u funkciji turističkog imidža Crne Gore*”. Ova pitanja se razmatraju kroz zatečeno stanje i pretpostavke razvoja, uočene probleme i perspektive razvoja.

U zatečenom stanju važno je prisustvo nacionalnog kulturnog fonda u turističkoj ponudi Crne Gore, prije svega, zbog toga što je turizam oblast iz koje se, naročito na institucionalnom nivou, najviše crpu ideje za predstavljanje države na međunarodnom planu. Turistički imidž se, u izvjesnoj mjeri, veže i za kulturni (nacionalni) identitet države.

Vizija je da Crna Gora postane mediteranska destinacija sa raznolikom kulturnom ponudom tokom cijele godine. Ugradnja mješovitog nasljeđa (mediteranski, kontinentalni, orijentalni i drugi kulturni slojevi), ali i aktuelnog sociokulturnog kapitala u turistički identitet, odnosno imidž Crne Gore, poželjna je s obzirom na to da je svako kulturno dobro potencijalni turistički resurs.

Među uočenim problemima se zapaža da je Crna Gora već prepoznata kao prirodno lijepa i atraktivna turistička destinacija, ali kulturni potencijal odnosno identitet nije dovoljno integrisan u pomenuto referentno područje. U praksi nije dovoljno prepoznatljiv ni tip turizma koji se nudi tržištu (lutanja od elitnog do masovnog, kao ni granica između ponude kulturnih sadržaja i popularne zabave), ponuda se prelijeva iz jednog sociokulturnog obrasca u drugi. Multikulturalnost u Crnoj Gori nije dovoljno iskorišćena kao kulturni, odnosno turistički „proizvod.”

U tematskoj cjelini *Migracije selo – grad i mogući pravci razvoja brdsko-planinskih naselja*, koju je obradio mr Simeun Raonić, utvrđeno je da je crnogorski ruralni prostor u drugoj polovini XX vijeka doživio velike i krupne promjene. One su uzrokovane industrijalizacijom zemlje i migracijama, depopulacijom i deagrarizacijom i zapostavljanjem sela i poljoprivrede. Istaknuto je da je crnogorski ruralni prostor postao emigracijski, koji je narušio ruralni potencijal. Zbog toga se u radu govori opsežno o nužnosti ublažavanja štetnih posljedica i revitalizacije i stabilizacije. Na osnovu toga autor izvodi vrstu zaključka u kojem ističe sljedeće:

Dok u okruženju i razvijenom svijetu seoska zajednica mijenja svoju socioekonomsku strukturu, način rada i života, ravnomjerno kao i ostali djelovi društva, kod nas je selo u raspodjeli društvene moći decenijama nazadovalo. Jasno je da validnog društvenog napretka nema, i neće ga biti, sve dok se bude održavala nejednakost između sela i grada, između regija, što je kod nas slučaj čak i danas.

Negativne tendencije prate naše selo u kontinuitetu i u svim segmentima: demografskom, socijalnom, ekonomskom, što je plod višedecenijskog društvenog nemara prema ruralnoj sredini i njenim potencijalima. Crnogorsko selo nije više zajedni-

ca nalik na onu zajednicu iz ne tako daleke prošlosti jer gotovo svi procesi posljednjih 4–5 decenija bili su takvi da se teško može govoriti o nekakvoj „modernizaciji” i napretku seoskog kontinuuma. Parcijalne i „nedorečene” socioekonomske mjere koje su preduzimane bile su ograničene za bilo kakav značajniji razvojni iskorak, i ne mogu se uzeti u razvojnog smislu kao ozbiljan i „iskren” odnos prema ovoj sredini. Zbog navedenih i još niza drugih činilaca, crnogorsko selo, sa sociološkog aspekta, nikada nije bilo u težem i nezavidnijem položaju, nego što je danas.

Dio crnogorskih brdsko-planinskih sela već odavno nije osnova življenja stanovništva. Više nije ona forma društvenog života kompetentna da svojim akterima servisira elementarne socijalne, ekonomske, kulturne i druge potrebe. Jer dugi niz godina u našem društvu odvijali su se dinamični procesi, koji su seljaka odvajali od rada i radnih aktivnosti, od prirode i njenih dobara. Odgovornost za takav odnos nije u selu i seljačkom društvu, već u onim strukturama koje su ovu realnost „režirale” i selo sa distance posmatrale. Društvena nebriga, koje predugo nije bilo, izazvala je u seljačkom društvu socijalnu nesigurnost, apatiju, dezorijentisanost i konstantno pražnjenje seoskih aglomerata. Nakon toga, teško breme razvoja nije mogla nositi demografski „falična” sredina. A crnogorsko selo, ovakvo kakvo je danas, ubrzo neće biti potrebno nikome, zato mu je neophodna pomoć, prava i istinska, bez utopijskih najava i megalomanskih tendencija. Kako i na koji način izgubljeno vratiti selu i njegovoj zajednici, krupno je pitanje za one koji odlučuju – centar, regionalne i lokalne zajednice i njihove aktere. Stvarnost je postala zabrinjavajuća a futurološka vizija ruralnih prostora apsolutno neizvjesna. Istorijski dug selu se mora vratiti.

Zahvaljujući posebno vlastitim snagama, tradiciji i upornosti, naša sela još rezistiraju, tako da se i dalje može govoriti o seljačkom posjedu kao fenomenu velike i duge trajnosti. Zato ova naselja treba podržati infrastrukturno, demografski i kadrovski, kao i dobro osmišljenom socioekonomskom politikom, razvojem poljoprivrede i turizma, kako bi selo postalo motor razvoja globalne crnogorske zajednice. Selo treba da postane cjelovita životna i radna zajednica vrijedna poštovanja.

Odgovarajuća pažnja posvećena je *Crnogorskoj tradicionalnoj arhitekturi i njejoj ulozi u savremenom dobu* (autor Vladislav Ivanović). Istraživanja su pokazala da tradicionalno crnogorsko graditeljstvo nije stil nego pogled na život i svijet, na prirodu i na duh mjesta, stav prema životnim procesima i materijalima, prema podneblju i autentičnosti. Na te okolnosti ukazano je kroz ispitivanje uloge tradicionalne crnogorske arhitekture u južnoj regiji (Primorje), centralnoj regiji (Karstna oblast sa Zetsko-bjelopavličkom ravnicom) i sjevernoj regiji (Oblast visokih planina i rječnih dolina).

U Crnoj Gori uporedo sa rastom životnog standarda predviđa se i povećanje energetske potrebe, istovremeno sa povećanjem ukupnog broja stambenih objekata, udjela zagrijavane ukupne površine objekata i udjela ukupne površine hlađenih stambenih objekata od 50–80%. Potrošnja tople vode po stanovniku će se povećati za 50%. Racionalizacija potrošnje energije stvorila je nove pojmove u graditeljstvu.

Energetski i ekološki održivo građenje teži ka: smanjenju gubitaka toplote iz zgrade, poboljšanju toplotne zaštite spoljašnjih elemenata i povoljnijem odnosu površine i zapremine objekta, povećanju toplotnih dobitaka u zgradi povoljnijom ori-

jentacijom zgrade i korišćenjem sunčeve energije, primjenom obnovljivih izvora energije u zgradama (biomasa, sunce, vjetar i dr.), povećanjem energetske efikasnosti termoenergetskih sistema.

Edukacija budućih graditelja na ovim prostorima o metodološkom pristupu procesu projektovanja, baziranom na analizi tradicionalne arhitekture i činjenici da arhitekturu prošlosti treba izučiti, shvatiti, stvaralački protumačiti, njome se nadahnuti, iskoristiti samo one elemente koji su u skladu sa vremenom u kojem živimo, stvarajući kuće ne kao kopije prošlosti nego kao smisleni savremeni doprinos budućnosti.

*

Prethodni osvrt, ma koliko bio uopšten, pokazuje da su u potprojektu „Populacioni aspekti” obuhvaćene i obrađene sve teme koje su usvojene u predlogu projekta „CrnaGora u XXI stoljeću-u eri kompetitivnosti”. Sve četiri cjeline pokazuju da je metodološki u obradi bilo neophodno poći od demografskih kretanja, prirodnih promjena, zdravlja i življenja stanovništva u Crnoj Gori i sve to sagledati sa stanovišta „populacije i pojedinca u društvenom sistemu”. Ovome se pridružuje sagledavanje prostora u kome se živi, zatim društveni odnosi koji se razvijaju, identifikacija stanovništva na kulturološko-antropološkom planu i kulturnom identitetu Crne Gore. „Migracije selo – grad i mogući pravci razvoja brdsko-planinskih naselja” ukazuju na uzroke i posljedice koje su ispraznile ogromne prostore kojima, za dobro čovjeka, treba vratiti život. Tome se pridružuje i osvrt na crnogorsku tradicionalnu arhitekturu i ukazuje na njen značaj za obezbjđenje udobnijeg čovjekovog života u savremenom dobu. Razmatranja su zasnovana na naučnim postavkama u kojima se polazi od razmatranja stanja, uočavanja problema i perspektiva njihovog rješavanja.

Rukovodilac potprojekta
akademik Petar Vlahović